

**ВІДБИТТЯ ВИМОВНИХ НОРМ ПРИГОЛОСНИХ
ТА ЗВУКОСПОЛУК НА СТОРІНКАХ ПОВІСТІ “КОЗИР-ДІВКА”
Г.КВІТКИ-ОСНОВ’ЯНЕНКА**

Однією з важливих ознак літературного українського мовлення є його відповідність орфоепічним нормам. М.Пилинський визначає орфоепічну норму як “реальний, історично зумовлений і порівняно стабільний мовний факт, що відповідає системі мови і становить єдину можливість або найкращий для даного випадку варіант, відібраний суспільством на певному етапі загальнонародної (національної) мови в процесі спілкування” [9: 33].

Серед досліджень орфоепічної системи української мови відомі праці П.Г. Житецького, А.Ю. Кримського, В.І. Сімовича, О.Н. Синявського, Л.А. Булаховського, Л.І. Прокопової, П.Д. Тимошенка, Н.І. Тоцької та ін. Історичній орфоепії присвячені дослідження М.М. Фащенко, М.Л. Микитин, О.П. Шонц.

Останнім часом особливу увагу привертають дослідження сучасних процесів у мовленні студентів. Ці проблеми викладені у працях М.М. Фащенко: “Орфоепічні проблеми у вивченні української мови (наслідки одного опитування); “Українська орфоепія – теорія та практика” та ін.

М.Л. Микитин-Дружинець, використовуючи порівняльно-зіставний метод, досліджує становлення орфоепічних норм, зокрема простежує дану норму від початкової фіксації до її повного закріплення на письмі. Проблема історичної орфоепії присвячені такі статті М.Л. Микитин-Дружинець: “Шевченко та становлення української орфоепії”, “Кодифікована вимова приголосних у граматиках ХІХ ст.”, “Відбиття процесу становлення норм вимови приголосних української літературної мови у першодруках та рукописах кінця ХVІІІ – 60 рр. ХІХ ст.” та ін.

Праці О.П. Шонц присвячені проблемам становлення орфоепічних норм, процес закріплення цих норм розглядається на матеріалі “Малоруско-

німецького словаря” Є. Желехівського, “Практичної граматики української мови” В. Сімовича, словника Б. Грінченка, “Хуторної поезії” П. Куліша.

Матеріалом нашого дослідження послужила повість “Козир-дівка” Г. Квітки-Основ’яненка, предметом дослідження є відбиття норм вимови приголосних та звукосполук на сторінках названої повісті.

Оскільки Г. Квітка-Основ’яненко орієнтувався на усне народне мовлення, дотримувався в основному фонетичного принципу правопису, тому в повісті “Козир-дівка” знайшла широке відбиття вимова звуків у відповідних позиціях і сполуках, що стала літературною нормою. Слобожанський правопис, яким він користувався, як зазначає М.Л. Микитин-Дружинець, охоплював такі правила: звук [і] передавався літерами и (між приголосними), і перед [ї] та [й]: витер, сію, твій; звук [е] відображався літерою е, а іноді э: теперь, поэтъ; звук [и] позначався буквами ы, и: сын, лис; йотований [о] та м’якість попереднього приголосного перед [о] передавались літерою ё: ёго, лён; ѣ на позначення звука [е] писався тільки після м’яких приголосних: житиѣ; функцію сучасного апострофа виконували ь та ъ: пьять, вьжуть; етимологічні звукосполучення [т’с’а], [шс’а] передавались то через –тця, -цця, -сся, то через –тсья, -тсья, -шсья: збигаютьця, умываютьця, ховаються, бьесся, учышся. Тобто, згідно зі слобожанським правописом, написання відповідали вимові [1: 177-178].

У статті спробуємо представити відбиття норм вимови приголосних та звукосполук у повісті “Козир-дівка” Г. Квітки-Основ’яненка та встановити їх відповідність сучасним орфоепічним нормам.

Приголосний [з] перед глухими, крім шиплячих, передається у переважній більшості випадків літерою с у повісті “Козир-дівка” Г. Квітка-Основ’яненка: спытай (292), скомпоновавъ (302), але зкынчыты (310). Перед дзвінками, сонорними вживається літера з: збывався (292), зробыты (295). На позначення префікса з- перед [к], [п], [т], [х] вживається літера с: у граматиці Я. Головацького – сходитсѧ (12). У літературній мові склалася вже традиція, що сприяла виробленню нинішньої орфоепічної норми: в “Енеїді”

І.П. Котляревського: *схаменулысь* (40, IV) [14: 72]; у творах П. Куліша: *спускаючись* (186), але перед коренем [с] вживається літера з: *зсікти* (1862) [5: 65].

У досліджуваній повісті зустрічається подвійна вимова префікса *роз-* як *рос-* і *роз-* перед глухими приголосними: *ропорядковаты* (292), *ропытуючы* (306), *розказуе* (292), *нерозсудыть* (392). Варіативна передача на письмі префікса *роз-* зафіксована у граматиці М. Осадци: *росказь* (216), але *розтворити* (194); у творах П. Куліша: *ропущу* (1861, 9: 25), але *розширяє* (1862). Префікс *роз-* представлений перед глухими [к], [п] варіативно у рукописах Т.Г. Шевченка: *роскажи* (I: 3) і *розкажи* (2: 194) [5: 65-66].

Щодо орфоепії префікса *без-* переконливих висновків зробити не можемо, оскільки зустрічається тільки один випадок з літерою з: *безчестя* (349). Варіативне вживання префікса *без-* не знайшло своє відбиття на сторінках журналу “Основа”: *безхлібья* (1861, № 11-12; 29) [5: 65], в альманасі “Русалки Дністрової”: *безчисленними* (11), у рукописах Т.Г. Шевченка: *безталанно* (1847-1850: 53) [4: 527].

Дзвінкі приголосні в кінці слова та перед глухими в середині слова не оглушуються. Ця орфоепічна норма у повісті не порушується: *заразь* (291), *змигъ* (304), *якъ-небудъ* (295), *хлибъ* (345). Дзвінкі перед глухими зберігаються у повісті “Козир-дівка” послідовно у префіксах: *одставъ* (292), *обпатраный* (293), *одчыныла* (298), *обсыпаныхъ* (320); у коренях слів: *горобци* (292), *порядкамы* (292), *сказка* (308), *вязкы* (320), *ворожка* (329).

За нормами української орфоепії літера г у словах типу *легко*, *вогко*, *кігті*, *нігті*, *дьогтю* вимовляється як [х], тобто оглушується. У даному джерелі зустрічаються приклади, які засвідчують ненормативну вимову: *дегтемъ* (292), *полегшае* (295), *полегшало* (320).

Послідовно вживаються у кінці слова і перед глухими приголосними букви на позначення дзвінкого приголосного: у граматиці Я. Головацького: *хлѣбѣ* (29), *казка* (70), *скобка* (29); у граматиці М. Осадци: *дѣдъ* (37), *рѣдко* (24),

солодкій (160); у граматиці О. Павловського: везты (81), батигъ (6); в «Енеїді» І.П. Котляревського: гребти (4, II) [4: 522].

Шиплячий приголосний перед свистячим за нормами орфоепії змінюється на свистячий. У повісті “Козир-дівка” Г. Квітка-Основ’яненка знайшла відбиття вимова шиплячого перед свистячим: сторожысса (323), непротовпысса (324), незачепысса (328). Проте вимова [ч] перед [ц] як [ц] не фіксується і відповідає орфографічним нормам: дочки (292, 295), верёвочки (299), гречци (314). Непослідовно передається ця норма у граматиці Я. Головацького: смѣсса (217), спираесса (210), але хвалишса (183). Абсолютно відбита асиміляція шиплячих перед наступним м’яким свистячим у граматиці О. Павловського: печуроцьці (82). Ця вимовна норма засвідчена у Т.Г. Шевченка: запорожци (I: 33, II: 16), запорозци (II: 45, II: 47) [6: 183].

Свистячий приголосний перед шиплячим вимовляється як шиплячий. У досліджуваній повісті ця норма вимови не передається: звозчыкы (292), пройизжающихъ (292), зайизжаты (348). Асиміляція свистячого перед шиплячими представлена в “Енеїді” І.П. Котляревського: забряжчало (20, I); у граматиці О.Павловського: рожжалувався (83) [3: 522], хоч майже не фіксується Т.Г. Шевченком: счулася (25, к) несчулася (90, I), але ближченько (61, I) [7: 101].

Приголосний [т] перед [с], [ц], [ч], [ш] вимовляється як [ц], [ц:], [ч:], [чш]: [брацтво], [корице], [кв’іча:ти], [корочшати] (братство), (коритце), (квітчати), (коротшати) [1: 126]. Африкатизація –ться передається у повісті “Козир-дівка” через –тця: удастця (291), стережетця (293), недывытця (300), ззыраютця (346), але сварятця (294).

Знайшлось і одне слово, яке відбиває орфографічну норму сучасної української літературної мови: нетраться (302) та один приклад без ь: непрощается (327). Африкатизація -ться зафіксована у граматиці О. Павловського: барыцьця (6), схаменуцьця (60), у “Малій книжці” Т. Шевченка: дывиця (I: 17), а також у творах П. Куліша, надрукованих на сторінках журналу “Основа”: зоветця (1861, № 9: 53) [6: 183].

Матеріал досліджуваної повісті фіксує вимову [т] перед [ч] як [чч]. Свідченням цього є одне слово — заквиччана (346). Асиміляція [т] за місцем і способом творення [тч] > [чч] у переважній більшості слів зустрічається у Т. Шевченка: квиччала (I: 43), заквитчане (II: 294), у творах П. Куліша: квічали (1861, № 11: 13), але у граматиці Я. Головацького не відбувається зміна проривного [т] на шиплячий [ч]: отче (31) [6: 184]. У повісті “Козир-дівка” Г. Квітки-Основ’яненка фіксується приклад, що засвідчує вимову [т] перед [ш], яка відповідає орфоепічній нормі: багачшого (305).

Передньоязиковий приголосний [д] перед свистячими, за нормами орфоспії, змінюється на свистячий аффрикат [дз]. Але у досліджуваному джерелі ця норма не простежується: одставъ (292), лыхорадци (298), двадцятѣро (300), схидци (325). Аффрикатизація [д], [дʲ] засвідчується в літературній мові порівняно пізно, і то зрідка з початку XVIII ст.: людского (250), вернеца (240); значно переважають традиційні написання: у словнику П. Білецького-Носенка: людськость (215), у граматиці Я. Головацького: по людски (211), але у збірці К. Зіновієва зафіксовано: людського (250) [8: 157].

Аффрикатизація [д] перед шиплячим у повісті теж не відбита: молодша (294), швидче (298), одчиныла (298), мымошѣдшій (300).

Аффрикатизація [д] перед шиплячим, за винятком одного слова одже у граматиці О. Павловського, не відбита у пам’ятках XIX ст. [6: 184].

Асимілятивне подовження послідовно простежується у повісті “Козир-дівка” Г. Квітки-Основ’яненка: сильлю (292), останню (293), судьи (319). Традиція асимілятивного подовження сформувалася не відразу. Єдине написання із збереженням подовженого приголосного фіксується в “Енеїді” І. Котляревського: убрання (13, I). Послідовно простежується написання такого типу в граматиці О. Павловського: багатыѣ (7) [6: 158]. Асимілятивне подовження приголосних майже послідовно передавалось східноукраїнськими письменниками. Асимілятивну довготу приголосних закономірною вважали В. Науменко, Є. Тимченко, О. Синявський, В. Сімович [12: 76-77].

Спрощення в групах приголосних у досліджуваному джерелі не спостерігається: мужицтва (292), сердце (301), дивоцтво (302). Непослідовно фіксується це фонетичне явище у “Енеїді” І.П. Котляревського: щасливо (II: 37), але честни (III: 46), в альманасі “Русалка Дністрова”: сердце (2), але честных (116) [5: 69].

Буквосполучення чн в українській мові вимовляється як [шн]. У тексті повісті “Козир-дівка” зустрічаються слова, які відбивають цю орфоепічну норму: сердешного (299), сердешна (304), молошного (304). Дисиміляція в групі приголосних [чн] зрідка відбита в “Енеїді” І.П. Котляревського: сердешненькій (37, III), в альманасі “Русалка Дністрова”: рушник (108) [4: 523], у творах Куліша: рушники (3, № 11-12, 861), рушниця (47, № 1, 1862) [3: 158].

У повісті “Козир-дівка” Г.Квітки-Основ’яненка знайшли відбиття вимовні риси, більшість з яких стала орфоепічною нормою. Послідовно у досліджуваній повісті передаються: дзвінкі приголосні в кінці та в середині слова перед глухими приголосними; асимілятивне подовження приголосних; дисиміляція чн як [шн]. У переважній більшості прикладів передається: префікс з- як с; шиплячий перед свистячим; африкатизація –ться; зрідка у повісті “Козир-дівка” Г. Квітки-Основ’яненка фіксується префікс роз- як рос. Не представлено у досліджуваному матеріалі вимову префікса без- як бес; шиплячого приголосного [ч] перед [ц] як [ц:]; свистячого приголосного перед шиплячим як шиплячого, а також африкатизацію перед шиплячим і свистячим та спрощення в групах приголосних. Очевидно, на це вплинула неусталеність норми та традиції письма.

Література

1. Бондар О.І., Карпенко Ю.О., Микитин-Дружинець М.Л. Сучасна українська мова. Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія. – К., 2006.
2. Квітка-Григорій (Основьяненко). Козир-дівка // Драматические сочинения в двух томах. – Т.1. – Харків, 1862.

3. Микитин М.Л. Відбиття особливостей народного мовлення у творах П. Куліша, надрукованих на сторінках журналу “Основа” (1861-1862) // Записки з українського мовознавства. – № 9. – Одеса, 2000.
4. Микитин М.Л. Відбиття орфоепічних норм у західноукраїнських граматиках ХІХ століття (на матеріалі граматик Я. Головацького та М. Осадци) // Вісник Львівського університету. – Серія філологічна. – № 34. – Частина ІІ. – Львів, 2004.
5. Микитин М.Л. Відбиття процесу становлення норм вимови приголосних української літературної мови у першодруках та рукописах кінця ХVІІІ ст. – 60 рр. ХІХ ст. // Записки з українського мовознавства. – № 14. – Одеса, 2004.
6. Микитин М.Л. Кодифікована вимова звукосполук у пам’ятках ХІХ ст. // Записки з українського мовознавства. – № 12. – Одеса, 2003.
7. Микитин М.Л. Т.Г. Шевченко та становлення української орфоепії // Записки з загальної лінгвістики. – № 2. – Одеса, 2001.
8. Микитин М.Л., Шевчук Л. Кодифікована вимова на сторінках “Граматики русского языка” Я. Головацького // Записки з загальної лінгвістики. – № 6. – Одеса, 2005.
9. Пилинський М. Мовна норма і стиль. – К., 1976.
10. Фащенко М.М. Орфоепічні проблеми у вивченні української мови (наслідки одного опитування) // Щорічні записки з українського мовознавства. – Вип.6. – Одеса, 1999.
11. Фащенко М.М. Українська орфоепія – теорія і практика // Записки з українського мовознавства. – Вип.6. – Одеса, 1999.
12. Шонц О.П. Становлення норм вимови приголосних української літературної мови у першодруках і рукописах ІІ пол. ХІХ ст. – поч. ХХ ст. та їх науково-теоретичне обґрунтування // Записки з українського мовознавства. – № 16. – Одеса, 2006.